

Miroslav Krleža interdisciplinarno o Immanuelu Kantu

DAVOR BALIĆ

Odsjek za filozofiju,

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku,
dbalic@ffos.hr

DEMIAN PAPO

Odsjek za filozofiju,

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku,
dpapo@ffos.hr

UDK 1 Kant, I.

821.163.42.09 Krleža, M.

141.319.8

82:1

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 9. 5. 2022.

Prihvaćeno: 10. 6. 2022.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.48.1\(95\).6](https://doi.org/10.52685/pihfb.48.1(95).6)

Sažetak

Promišljanjima i stavovima hrvatskog polihistora Miroslava Krleže (1893–1981) o znamenitu njemačkom filozofu Immanuelu Kantu (1724–1804) i njegovu nauku dosad nije posvećena primjerena pozornost. Međutim, to ne znači da Krleža nije bio upućen u sadržaj i osobitosti Kantova nauka. Štoviše, u Krležinu opusu prisutne su brojne prosudbe o Kantu i njegovu učenju, pri čemu napominjemo da je Krleža napisao i dva teksta koja je u cijelosti posvetio Kantu: članak »O dvestogodišnjici rođenja Imanuela Kanta«, koji je otisnut 1924. godine, te neobjavljeni tekst naslovljen *Kant*, koji je sastavni dio Krležine rukopisne ostavštine i koji je najvjerojatnije nastao tijekom 1939. godine.

Krležine prosudbe o Kantu moguće je sagledati iz različitih perspektiva. Pristup promišljanjima o temama i misliocima kojima je Krleža bio zaokupljen nerijetko nadilazi disciplinarnu okvire, zbog čega njegov opus uvelike obilježava interdisciplinarnost.

O Kantu i njegovu nauku Krleža se, očekivano, očitovao iz filozofske, posebice povijesnofilozofske, logičke, spoznajnoteorijske i etičke perspektive. Osim toga, Kanta i njegova učenja sagledao je i iz perspektiva književne stilstike, povijesti, politologije,

antropologije, pedagogije i medicine. Pritom je iskazao upućenost u sadržaj brojnih Kantovih tekstova, posebice u sadržaj djela *Kritika čistoga uma* i djela *Prema vječnom miru*, ali i u sadržaj članka »Ideja opće povijesti s gledišta svjetskoga građanstva«, kao i članka »Nagađanja o početku povijesti čovječanstva«.

Kada je sagledavao Kantovu filozofsku misao, Krleža je najčešće bio usredotočen na Kantov 'kopernikanski obrat' u načinu spoznaje materijalnih stvari. Iz perspektive književne stilistike Kant je isprva ocijenjen kao mislilac koji je pisao diletantski, da bi u konačnici bio ocijenjen kao mislilac koji je pisao u stilu svojega vremena: krilato i idejno uzvišeno. Kada je Kanta sagledavao iz perspektive povijesti, Krleža ga je razumijevao kao mislioca koji je obilježio 18. stoljeće, dok ga je iz perspektive politologije odredio kao pristalicu jakobinaca. Kada je iznosio antropološke i pedagoške nazore, Krleža je čovjekovu budućnost sagledavao vrlo pesimistično, jer je bio uvjeren da čovjek svoj odgoj i postupke neće temeljiti na Kantovim zamislama, pa tako ni na onima zabilježenima u djelu *Prema vječnom miru*. Naposljetku, kada je o Kantu i njegovu nauku promišljao iz perspektive medicine, zaključio je da su Kantove spoznaje o duševnim oboljenjima bliže skolastici nego renesansi.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Immanuel Kant, filozofija, književna stilistika, povijest, politologija, antropologija, pedagogija, medicina

1. Uvod

Porijeklo interdisciplinarnosti gotovo je nemoguće pouzdano odrediti zbog različitosti stavova u barem dvjema strujama mišljenja. Na to je ukazala i, primjerice, teoretičarka interdisciplinarnosti Julie Thompson Klein, koja je naglasila da su pripadnici jedne struje interdisciplinarnost smatrali konceptom koji je ukorijenjen u idejama Platona, Aristotela, Rabelaisa, Kanta i Hegela, dok su je pripadnici druge smatrali konceptom koji je nastao tijekom 20. stoljeća i koji je ukorijenjen u modernim obrazovnim reformama, primijenjenim istraživanjima i nadilaženju disciplinarnih okvira.¹ Od brojnih odredaba interdisciplinarnosti izdvojit ćemo tek onu koju su 2017. godine ponudili američki teoretičari interdisciplinarnosti Allen F. Repko, Rick Szostak i Michelle Phillips Buchberger. Na to smo se odlučili zato što ta odredba obuhvaća i neke koje joj prethode. Prema mišljenju to troje istraživača, interdisciplinarnost je izučavanje kompleksnog problema ili pitanja iz perspektive dviju ili većeg broja disciplina oslanjanjem na njihove uvide i njihovim integriranjem, a zbog cjelovitijeg razumijevanja nekog problema intelektualne ili stvarne prirode.²

¹ Julie Thompson Klein, *Interdisciplinarity. History, Theory and Practice* (Detroit: Wayne State University Press, 1990), p. 19.

² Allen F. Repko; Rick Szostak; Michelle Phillips Buchberger, *Introduction to Interdisciplinary Studies*, second edition (Los Angeles: Sage Publications, 2017), p. 108.

Istraživanja o interdisciplinarnosti nedovoljno su zastupljena u Hrvatskoj, pa time i u hrvatskoj znanstvenoj zajednici. Od radova koje su hrvatski autori tijekom posljednjeg desetljeća posvetili promišljanjima o interdisciplinarnosti ovom prilikom izdajamo članak »Epistemologija interdisciplinarnosti«, koji je objavljen 2013. godine u studentskom časopisu *Diskrepancija* i koji je napisao student Mihovil Gotal.³ Što se pak tiče interdisciplinarnih istraživanja, u Hrvatskoj su tijekom posljednjih dvaju desetljeća ipak osnovana udruženja i centri koji promiču interdisciplinarnost i provode interdisciplinarna istraživanja. Pritom izdajamo Hrvatsko interdisciplinarno društvo, koje redovito izdaje međunarodni znanstveni časopis *Interdisciplinary Description of Complex Systems*, te Centar za interdisciplinarna istraživanja Filozofskog fakulteta Osijek, koji je organizator međunarodnog interdisciplinarnog kongresa čija je tema 2021. godine bila »Interdisciplinarnost u teoriji i praksi«.⁴

Kada su se očitovali o kompleksnim problemima, pitanjima i značnim ličnostima, brojni hrvatski mislioci u svojem su opusu primjenjivali interdisciplinarni pristup. Prema našem mišljenju, jedan od njih bio je Miroslav Krleža (1893–1981). Tu tvrdnju u ovom radu dokazat ćemo Krležinim prosudbama o znamenitu njemačkom filozofu Immanuelu Kantu (1724–1804).

Inače, krležolozi su na promišljanja polihistora Krleže o Kantu i njegovu nauku dosad ukazivali rijetko ili uzgredno. Pritom izdajamo zapise iz knjižice *Kako piše gospodin M. Krleža* koju je 1935. godine pod pseudonimom Mark Tweek objavio filozof i leksikograf Kruno Krstić. U njoj stoji i to da »g. Krleža, pišući o dvjestogodišnjici Immanuela Kanta, tvrdi o njegovoj filozofiji potpune besmislice.«⁵ No, u toj knjižici Krležin dotadašnji opus sagledan je, kako Krleža 1974. godine priopćava novinaru i leksikografu Josipu Šentiji, »iz perspektive hrvatskog katoličkog antikrležijanstva«,⁶ o čemu svjedočanstvo pružaju tekstovi otisnuti u katolički orijentiranim publikacijama, u kojima je

³ Mihovil Gotal, »Epistemologija interdisciplinarnosti«, *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, vol. 12, no. 18 (Zagreb, 2013), pp. 66–79.

⁴ Zlatko Miliša; Demian Papo; Hrvoje Potlimbrzović (urednici), *Međunarodni interdisciplinarni I. Kongres Centra za interdisciplinarna istraživanja Filozofskog fakulteta Osijek: »Interdisciplinarnost u teoriji i praksi«*, knjižica sažetaka Kongresa održanog 4. i 5. studenoga 2021. godine u Osijeku (Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2021), 76 pp.

⁵ Mark Tweek [Kruno Krstić], *Kako piše gospodin M. Krleža, MOSK (Moderna socijalna kronika)*, godište 2, sv. 15(3) (Zagreb: [Hrvatsko katoličko akademsko društvo »Domagoj« / Zbor društva mladih Zagrepčana], 1935), p. 22.

⁶ Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71. Zapisi iz leksikografskog rokovnika* (Zagreb: Masmedija, 2000), p. 58.

sadržaj knjižice bio jednodušno hvaljen,⁷ pri čemu napominjemo da su u publikacijama drugačijeg svjetonazora i sklonima Krleži otisnuti tekstovi iz kojih doznajemo da su u knjižici napisane »upravo nevjerojatne blesavosti«⁸ kojima »klerikalci (kao, uostalom, i svi ostali natražnjaci)« nastoje oklevetati Krležu, »najvećega i najnadarenijega hrvatskoga književnika do danas«.⁹ Osim onih iz Krstičeve knjižice, izdvajamo i zapise iz monografije *Miroslav Krleža*, koju je napisao i 1975. godine objavio poljski povjesničar književnosti i književni kritičar Jan Wierzbicki. U njoj je naglašeno da Krleža neprestano nastoji zauzeti stav prema Kantu.¹⁰

Prema našim spoznajama, do danas su objavljena tek dva teksta koja su u cijelosti posvećena Krležinim promišljanjima o Kantu. Napisao ih je povjesničar umjetnosti Andrej Žmegač za natuknice enciklopedije *Krležijana*: jedan za natuknicu »Kant, Immanuel«,¹¹ a drugi za natuknicu »'O dvjestagodišnjici rođenja Immanuela Kanta'«. ¹² Međutim, zbog toga što se Žmegač morao pridržavati žanrovskog okvira (enciklopedijska natuknica), oba teksta vrlo su kratka.

Nedvojbeno je da je Krleža bio upućen u osobitosti Kantova nauka. To će najbolje potvrditi sadržaj sljedećeg poglavlja ovoga rada. Ipak, u ovom uvodu upućujemo na zapise u Krležinu pismu od 11. rujna 1920. godine odaslanom iz Duge Rijeke književniku, prevodiocu i jezikoslovcu Juliju Benešiću, u kojem je Krleža napisao »čitam apstrakcije: Berkeley, Locke, Kant«,¹³ a upućujemo i na iskaz iz Krležina razgovora od 28. svibnja 1980. godine s novinarom i su-

⁷ Vidi, primjerice, u: [s. n.], »Kako piše gospodin M. Krleža«, *Hrvatska straža* 7 (Zagreb, 1935), br. 79 (4. travnja 1935), p. 3; Passer solitarius, »Kako piše gospodin M. Krleža. – (*La manière d'écrire du demi-savant socialiste M. Krleža*)«, *Nova revija vjeri i nauci / Nouvelle revue de vie religieuse et intellectuelle* 14/2 (Makarska, 1935), pp. 120–121; ff [Ferdo Heffler], »Kako piše gospodin M. Krleža«, *Kršćanska škola: glasilo Katehetskoga odsjeka Bratovštine kršćanskoga nauka* 39/6 (Zagreb, 1935), p. 72.

⁸ Vr., »Zbunjena brošura Moska protiv Krleže«, *Pregled: list za nauku i društveni život* 2/6 (Zagreb, 1935), p. 4.

⁹ Ivo Ladika, »Klerikalci o Miroslavu Krleži«, *Književni glas* 1/2 (Zagreb, 1935), pp. 2–4, na p. 2.

¹⁰ Jan Wierzbicki, *Miroslav Krleža* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975), p. 49: »Pisarz [Krleža] bezustannie stara się zajmować stanowisko: wobec Kanta <...>«.

¹¹ A.[ndrej] Žć. [Žmegač], natuknica »Kant, Immanuel«, u: *Krležijana* 1, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), p. 425b.

¹² A.[ndrej] Žć. [Žmegač], natuknica »'O dvjestagodišnjici rođenja Immanuela Kanta'«, u: *Krležijana* 2, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 1999), p. 112b.

¹³ Miroslav Krleža, pismo: »Juliju Benešiću [11. rujna 1920. godine]«, u: Miroslav Krleža, *Pisma*, sakupila i za štampu priredila: Silvana Čengić Voljevica (Sarajevo: NIŠRO »Oslobodjenje«, Zagreb: IKRO »Mladost« / ČGP »Delo« – OOUR »Globus«, 1988), pp. 33–34, na p. 34.

radnikom Enesom Čengićem, kada je Krleža, prisjećajući se razdoblja tijekom kojega je živio u Dugoj Rijeci, rekao i ovo: »u onim dugoriječkim šumama čitao sam Locke, Hegela i Kanta.«¹⁴ Uz to, Krleža je napisao i članak »O dvestogodišnjici rođenja Imanuela Kanta«, koji je objelodanio 1924. godine i koji je u cijelosti posvetio Kantu te obilježjima njegova nauka,¹⁵ a tom njemačkom filozofu posvetio je, također u cijelosti, i dosad neobjavljeni tekst naslovljen *Kant*, koji je sastavni dio Krležine rukopisne ostavštine i koji je najvjerojatnije napisan tijekom 1939. godine, kada kulminira 'sukob na književnoj ljevici' i kada Krleža piše polemički spis »Dijalektički antibarbarus«. Da tekst *Kant* potječe iz 1939. godine, zaključili smo zbog sljedeće rečenice:

»Kant, promatran iz perspektive svoga vremena, ne može da postane predmetom nekih površnih nazovi-dijalektičkih invektiva, kad se pišu tendenciozne 'kritike' o trockističkom zastranjenju 'Pečata'.«¹⁶

Naposljedku, svoju zaokupljenost Kantom i njegovim naukom Krleža je iskazao i kao urednik *Književne republike*. Naime, krajem 1923. godine najavljuje da će taj mjesečnik objaviti »izvadak najvažnijih poglavlja Kantovog [']Mirovnog Spisa',¹⁷ dakle dijelove Kantova spisa *Zum ewigen Frieden (Prema vječnom miru)*, što je i ostvareno 1924. godine.¹⁸ Pritom dodajemo da je, također u *Književnoj republici*, 1925. godine objavljen i prijevod teksta naslovljenog »Immanuel Kant«, čiji je autor bio talijanski književnik i novinar Giovanni Papini,¹⁹ koji je u svoje djelo *Il crepuscolo dei filosofi (Sumrak filozofā)* objavljeno 1906. godine uvrstio i poglavlje »Emanuele Kant«, u kojem

¹⁴ Miroslav Krleža, razgovor: »28. V 1980.«, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981). U sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), pp. 70–74, na p. 71.

¹⁵ M.[iroslav] K.[rleža], »O dvestogodišnjici rođenja Imanuela Kanta«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/8 (Zagreb, jul 1924), pp. 334–336.

¹⁶ Miroslav Krleža, »Kant«, strojopis: konačna inačica, na p. 2, u: Miroslav Krleža, »Kant«, rukopis: konceptna inačica, ff. 1–3; strojopis: konačna inačica, pp. 1–2, u: *Miroslav Krleža, Kant. – (Bez mj. i god.), 5 l., anapistografrazl. vel., tekst hrv., rukopis i strojopis s rukopisnim bilješkama*. Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/979.

Vidi i: *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže: katalog*, glavni urednik: Ivan Kosić (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003), p. 80, n. 979.

¹⁷ [Miroslav Krleža], »Objava spremljenoga materijala«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 1/2–3 (Zagreb, novembar 1923), p. 103.

¹⁸ Imanuel Kant, »O večnome miru«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/7 (Zagreb, jun 1924), pp. 277–283; Imanuel Kant, »O večnome miru«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/8 (Zagreb, jul 1924), pp. 310–315.

¹⁹ Đovani Papini, »Immanuel Kant«, preveo B.[ogdan] Radica, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/9–10 (Zagreb, septembar i oktobar 1925), pp. 401–415.

je nesmiljeno kritizirao Kantovu osobnost, kao i njegova spoznajnoteorijska, metafizička, etička i antropološka učenja.²⁰

2. Dokazi Krležina interdisciplinarnoga pristupa prilikom promišljanjā o Kantu i njegovu nauku

Nakon uvida u iskaze koje je Krleža u svojem opusu izložio o Kantu, nedvojbeno je da su Krležin pristup i promišljanja o tom njemačkom filozofu bili interdisciplinarne naravi. Tu tvrdnju dokazat ćemo u nastavku ovoga poglavlja, i to tako što ćemo uputiti na iskaze koji će pružiti, kako smatramo, najreprezentativnija svjedočanstva o tome da je Krleža o Kantu promišljao iz perspektivā filozofije, književne stilstike, povijesti, politologije, antropologije, pedagogije i medicine.

2.1. Filozofija

Očekivano, Krleža je Kantov nauk prosuđivao iz filozofske, posebice iz povijesnofilozofske, logičke, spoznajnoteorijske, etičke i estetičke perspektive. Kao primjer koji se tiče Krležina sagledavanja Kanta iz perspektive povijesti filozofije izdvajamo onaj o prosudbama i autoru djela *Versuch einer Kritik aller Offenbarung (Pokušaj kritike svake objave)* iz 1792. godine. Naime, Krleža je u studiji »Marginalia na temu o spoznajnoteorijskoj magiji« objavljenoj 1956. godine zapisao da je to djelo »ateistička buktinja«, zatim da je u njemu Bog »u sjeni kategoričkog imperativa«, kao i »nepostojeća ništica«, potom da se »povjerovalo da je pisac ove anonimne ateističke brošure sam Kant«, te da je »Kant svojom izjavom od 3 VII 1792 otkrio autora«, pri čemu je to bio njemački filozof Johann Gottlieb Fichte, nakon čega je, zaključuje Krleža, »slava mladoga Fichtea meteorski zablistala na nebu njemačke misli.«²¹ Dakle, Krleža je izložio obilježja Fichteova djela o kritici svake objave, ali i znao da u tom djelu Fichteovo ime, kako tvrdi njemački povjesničar filozofije Kuno Fischer, stjecajem okolnosti nije bilo otisnuto, pa se smatralo da ga je napisao Kant,

²⁰ Giovanni Papini, »Emanuele Kant«, u: Giovanni Papini (Gian Falco), *Il crepuscolo dei filosofi (Kant, Hegel, Schopenhauer, Comte, Spencer, Nietzsche)* (Milano: Società Editrice Lombarda, 1906), pp. 1–44.

²¹ Miroslav Krleža, »Marginalia na temu o spoznajnoteorijskoj magiji (Fragmenti dnevnika oktobra godine 1942)«, *Delo: mesečni književni časopis* 2/11 (Beograd, 1956), pp. 1363–1437, na p. 1404.

koji je 3. srpnja 1792. godine imenovao pravog autora, nakon čega je Fichte postao poznat.²²

U članku »Stavisky«, koji je napisao povodom francuske financijske afere iz 1933. godine u čijem je središtu bio Serge Alexandre Sacha Stavisky, Krleža je ukazao na dvojbene moralne kriterije europske civilizacije. Stavisky mu je pritom bio paradigma, jer su ga doživljavali ili »kao poslovna čovjeka i prototipa ostvarenoga milijunskog sna« ili pak »kao kriminalca, varalice [varalicu], bludnika.«²³ Krleža je u članku uputio i na Kantovu odredbu primijenjene logike: »rekao [je] Kant za primijenjenu logiku da je: ‘eine Vorstellung des Verstandes und der Regeln seines notwendigen Gebrauchs in concreto’«.²⁴ Time je iskazao upućenost u sadržaj djela *Kritik der reinen Vernunft* (*Kritika čistoga uma*), u kojem je Kant doista napisao da je primijenjena logika predodžba razuma i pravila njegove nužne primjene u određenu slučaju.²⁵

Primjer koji, prema našem mišljenju, izvrsno predočava Krležine prosudbe Kantova nauka o spoznajnoj teoriji, rečenica je iz kratkog eseja »Lichtenbergov praeter nos«. Naime, kada je promišljao o razlikama između ideje (»Nebesko Poslanstvo«) i svijeta (»zemaljska stvarnost«) te o obilježjima čovjekove percepcije, Krleža je priopćio sljedeće:

»I kritički transcendentelni idealizam jednog Kanta uči nas da postoji ozakonjena, misaona, pravilna, sređena, korektno zamišljena (a kao takva jedino zamisliva) veza između predmetnog sadržaja sveopće, postojane, nadsubjektivne i znanstveno pojmljive svijesti, takozvane iskustvene stvarnosti (empirijske realnosti) predmeta i pojava i između ‘Stvari po sebi’, po kakvoći nepoznate i neshvatljive.«²⁶

Dakle, Krleža je, ponavljamo, bio vrlo dobro upućen u osobitosti nauka koji je Kant izložio u *Kritici čistoga uma*. Iz citirane rečenice proizlazi da je uputio na ‘kopernikanski obrat’ koji je Kant tim djelom želio ostvariti, znači na najvažniju poruku djela, koja se, kako napominje hrvatski povjesničar filo-

²² Kuno Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*. Fünfter Band. Fichte und seine Vorgänger. Erste Abtheilung. (Heidelberg: Verlagsbuchhandlung von Friedrich Bassermann, 1869), p. 254 i 255.

²³ C. [vjetko] Ma. [Milanja], natuknica »‘Stavisky’«, u: *Krležijana* 2, p. 349a–b, na p. 349a.

²⁴ Miroslav Krleža, »Stavisky«, *Danas: književni časopis* 1/3 (Beograd, 1934), pp. 330–338, na p. 334.

²⁵ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft* (Riga: Verlegst Johann Friedrich Hartknoch, 1781), p. 54.

²⁶ Miroslav Krleža, »Lichtenbergov praeter nos«, pp. 345–349, u: Miroslav Krleža, »Zapisi jeseni 1940«, pp. 301–355, *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/3–4 (Zagreb, 1967), na p. 348.

zofije Vladimir Filipović, sastojala od toga da se »predmeti svijeta spoznaju i ostvaruju po apriornim mogućnostima ljudske svijesti.«²⁷

Da je Krleža sagledavao i Kantov etički nauk, svjedoče tvrdnje iz, primjerice, eseja »O Kranjčevićevoj lirici«, koji je prvi put objavljen 1931. godine, te iz dnevnčkih zapisa od 27. studenoga 1965. godine. Prema Krležinu mišljenju, Kranjčević se nerijetko »razračunavao s uređajem svemira«, zbog čega ga je zaokupljalo i »ono Kantovo (toliko razvikano) zvjezdano nebo nad nama i moralni zakon u nama«.²⁸ U dnevničkim zapisima iz 1965. godine Krleža se pak prisjetio da je tijekom Prvoga svjetskog rata Miroslav Kulmer mlađi dao u ime svoje supruge pet tisuća kruna Josipu Šiloviću, ravnatelju Ureda za pomoć postradalima u ratu. Taj je događaj ironizirao ustvrdivši da se radilo o »ratnih, inflacijom otrcanih 5.000 kruna«, a da je gesti pridana takva pozornost kao da se radilo o »najmanje milijun zlatnih kruna«, te da je Šilović (»Njegova Presvjetlost«) tronuto zahvalio održavši govor u kojem je »progovorio iz gospodskog srca onaj monumentalni moralni Kantov imperativ po vrhunaravnom zakonu zvjezdanog neba nad nama«.²⁹ Osim što se u oba primjera poslužio zapisima iz Kantova djela *Kritik der practischen Vernunft* (*Kritika praktičkoga uma*), točnije tvrdnjom da dušu ispunjavaju zvjezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni,³⁰ Krleža se o toj tvrdnji i očitovao: 1931. godine prosuđuje da je razvikana, a 1965. godine da je monumentalna.

U Krležinu opusu zastupljene su i prosudbe o Kantovu estetičkom nauku. Ovom prilikom izdvajamo tek one iz eseja »O poeziji«. U njemu je Krleža poručio da je Kant bio jedan od »estetskih pragmatista« i estetičar kojem je »ukus proces podudaran s okusom«.³¹ Odmah potom zapisao je sljedeće: »'kao što jezik procjenjuje vrijednost okusa, tako ukus procjenjuje vrijednost umjetnine'«.³²

²⁷ Vladimir Filipović, »Kantova 'Kritika čistoga uma' – danas. U povodu nedavne dvjestogodišnjice prvog izdanja«, u: Immanuel Kant, *Kritika čistoga uma*, preveo Viktor D.[ragutin] Sonnenfeld (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1984), pp. 419–434, na p. 426.

²⁸ M.[irolav] Krleža, »O Kranjčevićevoj lirici«, *Hrvatska revija* 4/3 (Zagreb, 1931), pp. 137–158, na p. 152.

²⁹ Miroslav Krleža, dnevnički zapisi: »Šent Jurij pri Tržiču, vila Bistrica 51. 27. XI 1965., 11 h 27 min. Za historijat neurasteničnih klasnih svijesti«, u: Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, priredio za štampu: Ivo Frangeš (Sarajevo: NIŠRO »Oslobođenje«; Zagreb: IKRO »Mladost« / ČGP »Delo« – OOUR »Globus«, 1988), pp. 21–35, na p. 22.

³⁰ Immanuel Kant, *Critik der practischen Vernunft* (Riga: Bei Johann Friedrich Hartknoch, 1788), p. 288: »Zwei Dinge erfüllen das Gemüth mit immer neuer und zunehmenden Bewunderung und Ehrfurcht, je öfter und anhaltender sich das Nachdenken damit beschäftigt: Der bestirnte Himmel über mir, und das moralische Gesetz in mir.«

³¹ Miroslav Krleža, »O poeziji«, pp. 323–340, u: Miroslav Krleža, »Zapisi jeseni 1940«, pp. 301–355, *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/3–4 (Zagreb, 1967), na p. 338.

³² Krleža, »O poeziji«, p. 338.

Korištenjem navodnika poručio je da tu tvrdnju citira, znači preuzima od Kanta, no nje, nažalost, nema u Kantovu opusu, pa tako ni u djelu *Kritik der Urtheilskraft* (*Kritika rasudne snage*). Ali, tom tvrdnjom Krleža je vjerojatno želio protumačiti nauk koji je Kant izložio upravo u tom djelu. Uporište mu je mogla biti, primjerice, Kantova usporedba 'lijepoga' s 'ugodnim', posebice stav da onda kada 'ugodno' proizlazi iz osjetila, pa tako i iz okusa, vrijedi da svatko ima svoj ukus,³³ kao i stav da je za prosuđivanje lijepih predmeta, pa tako i umjetnina, potreban ukus.³⁴

Inače, Krleža je osobitosti Kantove filozofske misli spomenuo i prilikom iznošenja stavova o likovnoj umjetnosti, točnije o slikarstvu. To je učinio u referatu održanom 10. studenoga 1954. godine na Izvanrednom plenumu Saveza književnika Jugoslavije u Beogradu. U njemu se, kako zamjećuje književni kritičar i leksikograf Velimir Visković, želio »distancirati od modernističkog radikalizma u književnosti i slikarstvu«, ali i »definirati pojam umjetnosti na temeljima materijalističke, marksističke filozofije«.³⁵ Pri kraju izlaganja Krleža je rekao da od početka 20. stoljeća prevladavaju »clowni u likovnom cirkusu apstraktne umjetnosti«, čije je stvaralaštvo »nalik na modu palanačkih gospodica koje kokodaču oko Diorovih krojeva«,³⁶ nakon čega je odaslao sljedeću poruku:

»Kada je riječ o apstraktnoj umjetnosti, čudimo se da nikome od tih misaonih stvaralaca nije palo na pamet da se likovno pozabavi Kantovim apriorizmom, na primjer, kao tematikom slikarstva, koje hoće da bude apstraktno-idealističko pod svaku cijenu. <...> Zašto nikome za ovih pedeset godina još nije palo na pamet (kad već želi da bude originalan) da likovno zamisli bilo koji od apriornih oblika promatranja, zapažanja ili mišljenja, nego mu se fantazija vuče platnom kao polukrepana muha, <...>«.³⁷

2.2. Književna stilistika

Prosudbe o Kantu i njegovu nauku Krleža je donio i iz perspektive književne stilistike. To je učinio posredstvom protagonistā svojih književnih djela. Prosudbe o obilježjima Kantova književnog stila, pritom se prepliću i prožimaju s prosudbama o njegovu filozofskom nauku.

³³ Immanuel Kant, *Critik der Urtheilskraft* (Berlin und Libau: Bei Lagarde und Friederich, 1790), pp. 18–19.

³⁴ Kant, *Critik der Urtheilskraft* (1790), p. 185.

³⁵ Vel.[imir] V.[isković], natuknica »Referat na Plenumu Saveza književnika«, u: *Krležijana* 2, pp. 269a–270a, na p. 269b.

³⁶ Miroslav Krleža, »Referat na Plenumu Saveza književnika«, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 10/11–12 (Zagreb, 1954), pp. 829–857, na p. 837 i 838.

³⁷ Krleža, »Referat na Plenumu Saveza književnika«, p. 838.

Inače, Krleža je Kantu namjeravao posvetiti zasebno književno djelo. Prema spoznajama povjesničara književnosti Krešimira Nemeca, htio mu je posvetiti dramu.³⁸ Krleža je namjeru o radu posvećenom Kantu otkrio u članku koji je u prvoj inačici objelodanio 1926. godine pod naslovom »Francisco Jose Goya Lucientes«. U njemu bilježi da je tijekom 1914. godine »sanjao o velikoj junačkoj pentologiji« u kojoj bi obradio »pet giganata« ili, kako ih još određuje, »pet monumentalnih figura«, a misleći na Krista, Michelangela, Kolumba, Goya i Kanta, nakon čega dodaje »Kant je ostao zamisao« i mislilac »koji u dugim zimskim noćima razgovara sam sa sobom u beskrajnim dugim monolozima«.³⁹

Obilježja Kantova stila pisanja tematizirana su u drami *Gospoda Glembajevi*. U njoj je Leone Glembay, tridesetosmogodišnjak, doktor filozofije i slikar, prilikom razgovora s Angelicom Glembay, dvadesetdevetogodišnjakinjom, udovicom Leoneova brata Ivana te pripadnicom dominikanskoga reda, najprije izjavio »mutno je sve to u nama«, što je obrazložio citiranjem jedne Kantove rečenice,⁴⁰ točnije rečenice iz »Uvoda« *Kritike čistoga uma*, u kojem je Kant ustvrdio da ljudska spoznaja proizlazi iz osjetilnosti i razuma, pri čemu nam se predmeti pomoću osjetilnosti daju, dok se pomoću razuma promišljaju.⁴¹ Zatim je naglasio da »govorom govoriti i govorom se izraziti to je artizam«, kao i »problem umjetnički«, što je oprimjerio mišljenjem o Kantovu stilu pisanja: »Kant je pisao nevjerojatno diletantski: 'auf den Fluegeln der Ideen'!«⁴² U drami *Gospoda Glembajevi* takav stav o Kantovu stilu prisutan je od objavljivanja prve inačice te drame, dakle od 1928. godine, pa do inačice objavljene 1962. godine. Tada je prvi put izrečena sljedeća prosudba: »Kant je pisao o stilu svoga vremena krilato i uzvišeno švapski: 'auf den Flügeln der Ideen'!«⁴³ Od 1928. do 1962. godine Kantov je stil, znači, ocjenjivan obezvređujućom

³⁸ Krešimir Nemeć, »Struktura Krležinih antinomija«, *Forum: mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 53/4–6 (Zagreb, 2014), pp. 438–463, na p. 461.

³⁹ M.[irolav] Krleža, »Francisco Jose Goya Lucientes«, *Obzor* 67 (Zagreb, 1926), br. 55 (25. veljače 1926), pp. 2–3, na p. 2d.

⁴⁰ Miroslav Krleža, *Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina. Iz života jedne agrarnerske patricijske obitelji* (Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika, 1928), pp. 8–9: »Leone: Mutno je sve to u nama, draga moja, dobra Beatriče, nevjerojatno mutno. 'Es giebt zwei Stämme der menschlichen Erkenntniss, die vielleicht aus einer gemeinschaftlichen, aber uns unbekanntem Wurzel entspringen, nämlich: Sinnlichkeit und Verstand, durch deren ersten Gegenstände gegeben durch den zweiten gedacht werden!' Sinnlichkeit und Verstand, jasnije od toga nije ni jedan Kant mogao da odredi sve to mutno u nama!«

⁴¹ Kant, *Critik der reinen Vernunft* (1781), p. 15.

⁴² Krleža, *Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina. Iz života jedne agrarnerske patricijske obitelji*, p. 9.

⁴³ Miroslav Krleža, »Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina«, u: Miroslav Krleža, *Glembajevi. Drame*, priredio za štampu: dr. Anđelko Malinar (Zagreb: Zora, 1962), pp. 7–185, na p. 14.

odredbom (diletantski), dok je od 1962. godine prosuđivan potpuno drugačije (krilat i uzvišen). Štoviše, prosudbe iz 1962. godine u posljednjoj su inačici, onoj iz 1981. godine, čak i osnažene. Izbačena je riječ 'švapski', a dodana riječ 'idejno', pa u konačnoj inačici stoji »Kant je pisao, u stilu svoga vremena, krilato i idejno uzvišeno: 'auf den Flügeln der Ideen'!«⁴⁴ Ali, u svim inačicama drame ipak postoji kritika Kantova stila, jer doznajemo da Kant »nije znao da nađe adekvatnu materiju svome izrazu«, s tim da je u svim inačicama osim u posljednjoj, znači u onoj iz 1981. godine, nakon riječi 'adekvatnu' stajala i riječ 'preciznu'.⁴⁵

Inače, Kant je spomenut još u dvama Krležinim književnim djelima: u noveli »Mlada misa Alojza Tičeka« i u romanu *Povratak Filipa Latinovicza*. U noveli »Mlada misa Alojza Tičeka« oslikan je, kako napominje povjesničar književnosti Miroslav Šicel, »malograđanski, primitivni svijet«,⁴⁶ ali i prikazan, kako pak zapaža teoretičar književnosti Dean Duda, »sukob različitih svjetonazora i odnosa prema životu.«⁴⁷ Zapis o Kantu nalazi se u onom dijelu novele u kojem je opisan Anđelko Grintavec, prepošt Blažene Djevice Marije, doktor filozofije i teologije. O njemu, osim što doznajemo da je »uvek znao da se dobro odredi i da prosudi, s koje to strane vetrovi duvaju kod nas«, zatim da »uspeva da epikurejski živi«, te da je imao aferu »sa nekom bogatom baronicom«, zapisano je i sljedeće:

»Govori se po gradu, da on sprema novi prevod biblije i da će to biti silno otkriće taj njegov novi prevod biblije, a u posljednje vreme publicirao je neke studije o neoskolastici i Kantu i darvinizmu, u kojima se temeljito obara na celi materijalizam, te je tom prilikom jedna bavorska neokatolička revija pisala o toj studiji, da bi je trebalo uklesati u mramor zlatnim slovima.«⁴⁸

Iskazi o Kantu prisutni su i u romanu *Povratak Filipa Latinovicza*. Iznosili su ih akademski slikar Filip Latinovicz i doktor filozofije te dermatolog Sergije

⁴⁴ Miroslav Krleža, »Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina«, u: Miroslav Krleža, *Glembajevi. Drame*, priredio za štampu: dr. Anđelko Malinar (Sarajevo: NIŠRO »Oslobođenje«, Zagreb: IKRO »Mladost«, 1981), pp. 9–135, na p. 15.

⁴⁵ Krleža, *Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina. Iz života jedne agrarnerske patricijske obitelji* (1928), p. 9: »On [Kant] nije znao da nađe adekvatnu – preciznu – materiju svome izrazu: <...>«, Krleža, »Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina« (1981), pp. 15–16: »On [Kant] nije znao da nađe adekvatnu materiju svome izrazu: <...>«.

⁴⁶ M. [irolav] Šel. [Šicel], natuknica »'Mlada misa Alojza Tičeka'«, u: *Krležijana* 2, pp. 48a–49a, na p. 48b.

⁴⁷ De.[an] D.[uda], natuknica »'Novele'«, u: *Krležijana* 2, pp. 90b–91b, na p. 91a.

⁴⁸ Miroslav Krleža, »Mlada misa Alojza Tičeka«, *Savremenik: mjesečnik za književnost i umjetnost* 16/3 (Zagreb, 1921), pp. 153–170, na p. 160.

Kirilovič Kyriales, čiji razgovori poprimaju, kako bilježi Krešimir Nemeć, »formu intelektualnog dvoboja« koji se odvija »po načelu Kantovih antinomija«, s tim da »Filip zastupa načela teze, a Kyriales uvijek privlačnije antiteze.«⁴⁹ Prilikom ukazivanja na značenje logike (»ciklus tako svijetlih, prozirnih, staklenih sistema«, koji su »najmanje milijardu puta« vredniji od »slikarskih svjetova i konstrukcija«), Kyriales je Latinoviczu ukazao i na važnost »Kantovog genijalnog pitanja: Was ist Wahrheit«, rekavši mu da »razmaci između čiste i empirijske spoznaje«, a onda ni »sudar aprioriteta i posterioriteta«, pa čak ni »mutna masa Kantova Grundstoffa«, kao ni »matematske transcendentnosti pojma o bogu«, nipošto nisu, zaključuje Kyriales dociranje Latinoviczu, »srednjoškolske lekcije.«⁵⁰ Tijekom tog izlaganja Latinovicz se osjećao »kao muha na muholovci«, razmišljajući da se Kyriales »ironično igra s Kantovim staromodnim metaforama 'Auf den Flügeln der Ideen', kao da je Kant kao njegov šegrt pisao feljtone s njim.«⁵¹

2.3. Povijest

Krleža je Kanta sagledao i iz perspektive povijesnih istraživanja. Primjerice, to je učinio u već spomenutom članku »Francisco Jose Goya Lucientes«. U njemu je, među ostalim, iznio stavove o europskim misliocima (»evropski intelektualni globus«) koji su djelovali tijekom 18. stoljeća i izdvojio nekolicinu događaja koji su tijekom tog stoljeća obilježili europsku povijest. Nakon tvrdnje da čovječanstvo, posebice ljudska misao, tijekom povijesti neprestano napreduje, što u članku najbolje predočava zapis »probija se ljudska misao kao svetiljka kroz silne komplekse tmine i pobeđuje do Saznanja u kristalnim objektivacijama estetskim i socijalnim«, Krleža je u jednoj rečenici izdvojio discipline, osobe i događaje koji su obilježili 18. stoljeće, a time i europsku povijest: »Osamnesti vek bio je vek glazbe i matematike, Kanta i Mozarta, vek ideja i kontemplativne analize, Bastilje i Goyine palete.«⁵²

Da je u Kantovu nauku prisutan i materijalizam, izvijestili su brojni istraživači njegova opusa, pa tako i, primjerice, njemački novokantovac Friedrich Albert Lange u djelu *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* (*Povijest materijalizma i kritika njegova značenja u*

⁴⁹ K.[rešimir] Nc. [Nemeć], natuknica »Povratak Filipa Latinovicza«, u: *Krležijana* 2, pp. 223b–227a, na p. 225b.

⁵⁰ Miroslav Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza* (Zagreb: Minerva, 1932), p. 163.

⁵¹ Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, p. 164.

⁵² Krleža, »Francisco Jose Goya Lucientes«, p. 2c.

svremenosti).⁵³ Kantova zaokupljenost materijalizmom ne iznenađuje jer je tijekom 18. stoljeća taj filozofski pravac bio izuzetno utjecajan, posebice onaj koji se, kako tvrdi hrvatski filozof Ante Pažanin, razvio pod utjecajem novovjekovne fizike i mehanike.⁵⁴ I Krleža je ukazao na materijalistička obilježja Kantova nauka. To je učinio u djelu *Evropa danas*, kojem je priložio »Tumač imena i pojmova o kojima se u ovoj knjizi govori«, a koji sadrži i natuknicu »Materijalizam«. U njoj je konstatirao da je materijalizam smjer koji obilježava 18. stoljeće, ali i istaknuo sljedeće:

»I u Kanta ima partija materijalističkih, za osamnaesto stoljeće tipičnih: 'materija je tvar objektivno stvarna', ili 'materija je u prostoru gibljiva, prostor ispunjavajuća i kraj svih tjelesnih promjena njena količina ostaje vječno ista i nesmanjiva'.«⁵⁵

Prisutnost materijalizma u Kantovu opusu Krleža je, znači, osnažio dvjema tvrdnjama o kojima bismo isprva, jer su u navodnicima, mogli misliti da su prijevodi Kantovih zapisa. No, takvih tvrdnji ponovno nema u Kantovu opusu. Krleža je parafrazirao Kantov nauk, ali ovom prilikom iz djela *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft (Metafizička počela prirodne znanosti)*. Prvom tvrdnjom izvrsno je sintetizirao jednu od Kantovih napomena o metafizičkim počelima foronomije,⁵⁶ dok je drugom protumačio jedno od obrazloženja i jednu od napomena o metafizičkim počelima dinamike.⁵⁷

Naposljetku, Krleža je sagledao i obilježja Kantove filozofije povijesti. O tome svjedoči sadržaj dijaloga »Iz historijskog seminara« objavljenog 1957. godine. U njemu stoji da je Kant »predviđao na kraju pobjedu ljudskih društvenih ustanova nad historijskim kaosom«, zatim da je »znao da se društvene i nedruštvene sklonosti objavljuju slijepo na historijskom planu u obliku ogorčenih i neprekidnih bitaka«, kao i »povjerovao u slobodan savez dobrih, pametnih i poštenih na temelju moralno-harmonične, čovjekoljubive ljudske zajednice.«⁵⁸ Tim je tvrdnjama upućeno na nauk izložen u barem dvama Kanto-

⁵³ Friedrich Albert Lange, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* (Iserlohn: Verlag von J.[ulius] Baedeker, 1866), pp. 233–278.

⁵⁴ Ante Pažanin, »Marx i tradicionalni materijalizam«, *Politička misao: časopis za političke znanosti* 10/1–2 (Zagreb, 1973), pp. 3–16, na p. 8.

⁵⁵ Miroslav Krleža, natuknica »Materijalizam«, pp. 281–286, u: Miroslav Krleža, »Tumač imena i pojmova o kojima se u ovoj knjizi govori«, pp. 253–306, u: Miroslav Krleža, *Evropa danas. Knjiga dojmova i essaya*. (Zagreb: Biblioteka aktualnih knjiga, 1935), na p. 283.

⁵⁶ Immanuel Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* (Riga: Bei Johann Friedrich Hartknoch, 1786), pp. 2–3.

⁵⁷ Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, pp. 31–32.

⁵⁸ Miroslav Krleža, »Iz historijskog seminara«, pp. 29–36, u: Miroslav Krleža, »Razgovor o istini o historiji o socijalizmu o idejama i o posljednjim stvarima. Fragmenti iz dnevnika

vim člancima koji se tiču filozofije povijesti: u članku »Muthmasslicher Anfang der Menschengeschichte« (»Nagađanja o početku povijesti čovječanstva«)⁵⁹ i u članku »Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht« (»Ideja opće povijesti s gledišta svjetskoga građanstva«).⁶⁰ Kant je u njima, kako zapaža hrvatski filozof Zvonko Posavec, pisao o tendencijama koje su prisutne od »početka ljudske povijesti«, koje su prisutne danas te koje će biti prisutne i sutra.⁶¹

2.4. Politologija

U svojem opusu Krleža je o Kantu donio i prosudbe iz perspektive politologije. Najranije od njih nalaze se u dnevničkim zapisima od 14. veljače 1918. godine. U njima stoji tvrdnja kojoj se, nažalost, ne može dokučiti kontekst i uz koju, ponovno nažalost, nije ponuđeno pojašnjenje: »Kant je jakobinac, nema moralne snage da to prizna.«⁶² No, u spisu koji je 1924. godine posvetio 200. godišnjici Kantova rođenja, Krleža je bio opširniji i jasniji:

»<...> teze Kantove o večnome miru, o razoružanju država, o federativnom republikanskom ustavu ni dan današnji nisu izgubile ništa na svojoj aktuelnosti. <...> Dinamika jakobizma i zanos francuske revolucije, bistrina Rousoa i ansiklopedista delovale su na Kanta u mnogome pogledu, i htela se je prilično velika doza građanske hrabrosti, da se jedan starac, koji je u glavnome živeo tihim i idiličnim životom između četiri zida, poistuvetuje sa koncepcijama jakobinskim mnogo zloglasnijima u ono vrijeme no što su to boljševičke parole danas.«⁶³

Krleža je, dakle, smatrao da je Kant bio pristalica jakobinaca, ključne političke struje Francuske revolucije, čije su ideje ostvarene tek jakobinskom vladavinom: ustanovljena je Francuska republika koja je počivala na načelima

godine 1942«, pp. 18–66, *Literatura: časopis za književnost i kulturne probleme* 1/1 (Zagreb, 1957), na p. 34.

⁵⁹ I.[mmanuel] Kant, »Muthmasslicher Anfang der Menschengeschichte«, *Berlinische Monatsschrift* 4/1 (Berlin, 1786), pp. 1–27, na pp. 18–22.

⁶⁰ I.[mmanuel] Kant, »Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht«, *Berlinische Monatsschrift* 2/11 (Berlin, 1784), pp. 385–411, na pp. 398–403.

⁶¹ Zvonko Posavec, »Kantovi pravno-politički spisi«, u: Immanuel Kant, *Pravno-politički spisi*, izbor, prijevod i predgovor Zvonko Posavec (Zagreb: Politička kultura, 2000), pp. 7–15, na p. 13.

⁶² Miroslav Krleža, dnevnički zapisi: »14 II 1918«, pp. 469–470, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz tisućudevetstotinaosamnaeste«, pp. 449–481, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 11/7 (Zagreb, 1955), na p. 470.

⁶³ K.[rleža], »O dvestogodišnjici rođenja Imanuela Kanta«, p. 336.

demokratske narodne suverenosti.⁶⁴ Potvrdu Krležina razumijevanja Kanta kao jakobinca pružaju i zapisi iz dvaju članaka objelodanjenih 1926. godine. Krleža ni u njima nije razotkrio razloge iz kojih bi proizlazilo da je Kant bio »jakobinac«, što konstatira u članku »Francisco Jose Goya Lucientes«,⁶⁵ te da je bio »intimni jakobinac«, što konstatira u članku »Nekoliko reči o Lenjinu«.⁶⁶ U već spomenutoj studiji »Marginalia na temu o spoznajnoteorijskoj magiji« napisao je pak ovo: »Kant jakobinac i ateista i Kant konformista.«⁶⁷ Krleža ni tom prilikom nije uputio na razloge zbog kojih je Kanta odredio kao jakobinca, ali ni na razloge zbog kojih, kako u natuknici koja je u *Krležijani* posvećena Kantu bilježi Andrej Žmegač, u »Kantovu društvenom angažmanu vidi proturječnost«.⁶⁸ Kantovu sklonost zamislila i tekovinama Francuske revolucije Krleža je tematizirao i u eseju »Magistra vitae« otisnutom 1967. godine, kao i u razgovoru koji je 1969. godine vodio s povjesničarom književnosti Predragom Matvejevićem. U eseju »Magistra vitae« istaknuo je da se tijekom povijesti »o sretnoj budućnosti čovječanstva« deklamira u tolikoj mjeri da je »već i Kant nasjeo ovoj pamet uspavljujućoj muzici, povjerovavši kao jakobinac u neminovnu pobjedu Razuma i Slobode«,⁶⁹ dok je u razgovoru s Matvejevićem rekao da je Kant »objavio svoju *Kritiku* kao neka vrsta simpatizera francuske revolucije.«⁷⁰ Premda najčešće nije potkrijepio iskaze o Kantovu simpatiziranju jakobinaca i priklanjanju idejama Francuske revolucije, Krleža je na te Kantove političke nazore ukazivao s pravom. Naime, za Kantovo oduševljenje Francuskom revolucijom i pristajanje uz jakobince znali su i njegovi suvremenici, koji su ga, uostalom, nazivali 'stari jakobinac'.⁷¹

⁶⁴ Goran Sunajko, »Filozofija politike francuskih enciklopedista i njezin utjecaj na Francusku revoluciju«, *Studia lexicographica* 2/1 (Zagreb, 2008), pp. 25–50, na p. 31.

⁶⁵ Krleža, »Francisco Jose Goya Lucientes«, p. 2d.

⁶⁶ [Miroslav] Krleža, »Nekoliko reči o Lenjinu (Iz knjige putnih impresija: 'Izlet u Rusiju')«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 3/1 (Zagreb, maj 1926), pp. 1–22, na p. 2.

⁶⁷ Krleža, »Marginalia na temu o spoznajnoteorijskoj magiji (Fragmenti dnevnika oktobra godine 1942)«, p. 1405.

⁶⁸ Žć. [Žmegač], natuknica »Kant, Immanuel«, p. 425b.

⁶⁹ Miroslav Krleža, »Magistra vitae«, pp. 301–322, u: Miroslav Krleža, »Zapisi jeseni 1940«, pp. 301–355, *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/3–4 (Zagreb, 1967), na p. 308.

⁷⁰ Predrag Matvejević, *Razgovori s Miroslavom Krležom* (Zagreb: Naprijed, 1969), p. 156.

⁷¹ Lewis W. [hite] Beck, »Kant and the Right of Revolution«, *Journal of the History of Ideas* 32/3 (Philadelphia, 1971), pp. 411–422, na p. 411: »Kant's enthusiasm for the French Revolution, the American Revolution, and the Irish efforts to throw off the English yoke is well known. It earned him the unenviable epithet of 'the old Jacobin'; though he condemned the excesses of the Reign of Terror and the execution of the King and Queen, these events which turned many of his compatriots against the Revolution and all its works did not make Kant modify his adhe-

Inače, zapisi koje smo preuzeli iz spisa posvećenog 200. godišnjici Kantova rođenja otkrivaju i to da je Krleža bio izvrsno upućen u sadržaj Kantovih političkofilozofskih djela. Tom prilikom Krleža je, među ostalim, spomenuo i »teze Kantove o večnome miru«, što znači da je čitao njegovo djelo *Prema vječnom miru*. To potvrđuju i zapisi iz nekih drugih Krležinih djela. Primjerice, u članku »Nekoliko reči o Lenjinu« stoji da je Kant to djelo »ironično nazvao po satiričnome cimeru holandeske krčme, gde je groblje bilo naslikano kao simbol 'Večnog mira'«,⁷² koji podatak doznajemo iz prve rečenice djela *Prema vječnom miru*,⁷³ dok u eseju »Evropa danas« stoji prosudba da je Kant napisao »utopiju o večnome miru«.⁷⁴

2.5. Ostalo: antropologija, pedagogija i medicina

Kantov nauk Krleža je prosuđivao i iz perspektivā antropologije, pedagogije i medicine. U ovom su radu te prosudbe obuhvaćene u zajedničkom potpoglavlju zato što se, kao u slučaju prosudaba iz perspektivā antropologije i pedagogije, prepliću i prožimaju ili pak zato što su, kao u slučaju prosudaba iz perspektive medicine, vrlo kratke.

Promišljanja koja pružaju iskaze o Kantu, a koja su antropološke i pedagoške naravi, Krleža je podastro u dnevničkim zapisima od 2. siječnja 1918. godine. U njima je priopćio sljedeće:

»Čovjek tumači i objašnjava svijet u sebi i oko sebe slikama. Dok je bio majmun – majmunski, a danas, iz dana u dan – sve manje majmunski. Sve što je u čovjeku majmuna manje, iz njega sve više raste čovjek. Od četveronošca ovo se biće kreće slobodno na stražnjim nogama. Prednjim nogama ovo biće piše i slika već pedeset, sedamdeset, stopedeset hiljada godina. Sto hiljada godina ovo biće ore i kopa i kolje se i misli. Majmun postaje misliocem. Majmun vjeruje majmunišući, a danas već pomalo čovjekuje, prema tome je na najboljem putu da pogazi i satire sve krive bogove iz svoje majmunske prošlosti. To čovjek i čini. To se danas zove sfera naučnih istina. S druge strane nauka je naučila čovjeka da leti. Što radi (još uvijek) majmun kad leti? On baca bombe s otrovnim plinovima na druge majmune. Čovjek još uvijek gricka svoj vlastiti rep, on je prema tome još uvijek majmun. Treba li ga dresirati? Bezuslovno. Kako? Dresirali su ga, koliko su mogli. Dali su mu crvene pantalone i atilu, nabili su mu na glavu

rence to the principles of the Revolution; and even it was believed that he was to go to Paris as advisor to Sieyès.«

⁷² Krleža, »Nekoliko reči o Lenjinu (Iz knjige putnih impresija: 'Izlet u Rusiju')«, p. 2.

⁷³ Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf* (Königsberg: Bei Friedrich Nicolovius, 1795), p. 3.

⁷⁴ Miroslav Krleža, »Evropa danas«, *Savremena stvarnost: časopis za književnost i umjetnost* 1/5 (Zagreb, 1933), pp. 97–108, na p. 102.

papinsku tijaru i služe parastose oko njega u dalmatikama. Kako se danas može dresirati dalje? Zar tako da ga punimo lošom beletristikom kao slamom? O, to ne! Da čita Kanta? O vječnom miru? Ma kakav Kant! Danas se javljaju druge legende. Kakav pišljivi Kant?»⁷⁵

Ovaj poduži citat moguće je podijeliti na dvije cjeline. U prvoj prevladavaju razmatranja o čovjeku, posebice o njegovim evolutivnim obilježjima, zbog čega tu cjelinu valja razumijevati kao antropološku, dok u drugoj prevladavaju razmatranja o potrebi i načinima odgajanja čovjeka, zbog čega tu cjelinu valja razumijevati kao pedagošku. Iz rečenica zapisanih u prvoj cjelini proizlazi da Krleža ostvareni napredak čovjeka nije smatrao zadovoljavajućim. Štoviše, smatrao je da se odvijao u pogrešnu smjeru. Zato što »još uvijek gricka svoj vlastiti rep«, a istodobno »baca bombe s otrovnim plinovima«, čovjek je, zaključuje Krleža, »još uvijek majmun«. Aktualne osobine čovjeka, predlaže Krleža u drugoj cjelini, nužno je poboljšati nastavljanjem njegova odgajanja. Način odgajanja čovjeka pritom mora biti istovjetan načinu 'odgajanja' životinja: dresiranju. Kantov nauk izložen u spisu *Prema vječnom miru* Krleža ironično izdvaja kao primjer koji neće pomoći čovjekovu napretku. Kada je, dakle, promišljao o daljnjem napretku čovječanstva Krleža nije bio nimalo optimističan: bio je uvjeren da će se nastaviti razvijati u pogrešnu smjeru.

Naposljetku, Krleža je prosudio i Kantove zapise koji tematiziraju medicinu. O tome svjedoči rečenica iz Krležina medicinskohistorijskog eseja »Hamlet iz Vesalove anatomije« otisnutoga 1946. godine:

»Kant, na primjer kada piše o duševnim oboljenjima, bliži je skolastici nego Shakespearu, koji je u svojim mnogobrojnim dijagnozama potpuno suvremen.«⁷⁶

Iz te rečenice proizlazi da je Krleža nedvojbeno bio upućen u sadržaj Kantova spisa *Der Streit der Fakultäten (Spor fakultetā)* i da se očitovao o zapisima iz onoga dijela tog spisa u kojem je Kant problematizirao odnos između filozofskog i medicinskog fakulteta.⁷⁷ Pritom je izvjesno da je mislio na Kantova promišljanja o hipohondriji, koja se, pripočeva Kant, zasniva na prepuštanju bezrazložnim i nerazumskim morbidnim osjećajima, na imaginaciji,

⁷⁵ Miroslav Krleža, dnevnički zapisi: »2 I oko 11 h na večer. Prilaz 3«, pp. 449–452, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz tisućudevetstotinaosamnaeste«, pp. 449–481, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 11/7 (Zagreb, 1955), na p. 455.

⁷⁶ M.[iroslav] Krleža, »Hamlet iz Vesalove anatomije. Uz trisetotridesetu obljetnicu Shakespeareove smrti 23. IV. 1616. – 23. IV. 1946.«, *Naprijed: organ Komunističke partije Hrvatske* 4 (Zagreb, 1946), br. 17 (30. travnja 1946), p. 8, na p. 8a.

⁷⁷ Immanuel Kant, *Der Streit der Fakultäten in drei Abschnitten* (Königsberg: Bei Friedrich Nicolovius, 1798), pp. 163–202.

malodušnosti, ludilu i dijalektici vlastite misaone igre, zbog čega takva osoba (hipohondar) bespotrebno i uzaludno poziva liječnika.⁷⁸ Time što je konstatirao da je Kant razumijevanjem duševnih oboljenja bio bliži srednjovjekovlju (skolastici) nego renesansi (Shakespeareu), Krleža se 1946. godine o Kantu izjasnio slično kao i 1924. godine u spisu posvećenom 200. godišnjici Kantova rođenja, u kojem je aludirao na to da neki njegovi stavovi počivaju na srednjovjekovnom pristupu, štoviše, ustvrdio da »Kant miriše po alhemijском sumporu i magiji«.⁷⁹

3. Zaključak

Promišljanja i stavove hrvatskog polihistora Miroslava Krleže o Immanuelu Kantu i njegovu nauku krležoloziji su dosad tematizirali rijetko, a onda i vrlo kratko. Zbog aktualnoga stanja istraženosti moglo bi se zaključiti da se Krleža o nauku tog znamenitog njemačkog filozofa očitovao tek pogdjekad i uzgred. No, takav zaključak bio bi sasvim neutemeljen. Naime, u Krležinu opusu prisutne su brojne tvrdnje o Kantu i osobitostima njegova mišljenja. Štoviše, Krleža je napisao dva rada koja je u cijelosti posvetio Kantu: članak »O dvestogodišnjici rođenja Imanuela Kanta«, koji je prvi put objavljen 1924. godine, te tekst naslovljen *Kant*, koji nije objavljen, koji je sastavni dio Krležine rukopisne ostavštine i koji je najvjerojatnije napisan tijekom 1939. godine.

Krleža je Kanta i njegov nauk sagledavao interdisciplinarno. Da bismo to dokazali, izdvojili smo iskaze koji potvrđuju da je Kanta sagledavao iz perspektivā filozofije, književne stilistike, povijesti, politologije, antropologije, pedagogije i medicine. Njima smo istodobno barem djelomično ukazali i na to da Krležin opus obilježava interdisciplinarnost.

Krleža je Kantov nauk prosuđivao iz filozofske, posebice iz povijesnofilozofske, logičke, spoznajnoteorijske, etičke i estetičke perspektive. Povijesnofilozofska perspektiva prisutna je u studiji »Marginalia na temu o spoznajnoteorijskoj magiji« (1956). Krleža je u njoj pisao i o polemikama iz 1792. godine vođenima zbog određivanja autorstva djela *Pokušaj kritike svake objave*, koje se isprva pripisivalo Kantu, ali se zahvaljujući Kantovoj izjavi doznalo da je to djelo napisao njemački filozof Johann Gottlieb Fichte. Logička perspektiva iskazana je u članku »Stavisky« (1934), u kojem je Krleža prenio Kantovu odredbu primijenjene logike i iskazao upućenost u sadržaj njegove *Kritike čistoga uma*. Kantov spoznajnoteorijski nauk predočava pak esej »Lichtenbergov praeter nos« (1967), u kojem je Krleža također iskazao upućenost u sadržaj *Kritike čistoga uma*, i to tako što se usredotočio na najvažniju poruku tog djela: na

⁷⁸ Kant, *Der Streit der Facultäten in drei Abschnitten*, p. 178 i 179.

⁷⁹ K.[rleža], »O dvestogodišnjici rođenja Imanuela Kanta«, p. 335.

‘kopernikanski obrat’ u načinu spoznaje materijalnih stvari. Kantov etički nauk sagledan je u eseju »O Kranjčevićevoj lirici« (1931) i u dnevničkim zapisima od 1965. godine. U oba slučaja Krleža se izjasnio o Kantovoj tvrdnji da dušu ispunjavaju »zvjezdano nebo nada mnoom i moralni zakon u meni« iz *Kritike praktičkoga uma*, pri čemu 1931. godine ističe da je ta tvrdnja razvikana, a 1965. godine da je monumentalna. Estetička perspektiva prisutna je u eseju »O poeziji« (1967), u kojem je Krleža protumačio Kantovu usporedbu ‘lijepoga’ s ‘ugodnim’ izloženu u *Kritici rasudne snage*.

Prosudbe o Kantu i njegovu nauku Krleža je iz perspektive književne stilstike izložio posredstvom protagonistā svojih književnih djela. To je učinio u drami *Gospoda Glembajevi*. U njezinim inačicama objavljivanima u razdoblju od 1928. do 1962. godine doznajemo da je Kant pisao »nevjerojatno diletantski«, da bismo u inačicama objavljenima u razdoblju od 1962. do 1981. godine doznali da je pisao »krilato i uzvišeno švapski«, štoviše, da je pisao »krilato i idejno uzvišeno«, kako stoji u posljednjoj i konačnoj inačici otisnutoj 1981. godine. Kant je spomenut u još dvama Krležinim književnim djelima. U noveli »Mlada misa Alojza Tičeka« (1921) zaključeno je da Kantov nauk obilježava materijalizam, dok je u romanu *Povratak Filipa Latinovicza* (1932) istaknuta važnost Kantova »genijalnog pitanja: Was ist Wahrheit«, zatim njegovo razlikovanje »čiste i empirijske spoznaje«, kao i njegove »matematske transcendentnosti pojma o bogu«.

Krleža je Kanta sagledao i iz perspektive povijesnih istraživanja, što je učinio u članku »Francisco Jose Goya Lucientes« (1926). U njemu je izdvojio i osobe koje su obilježile 18. stoljeće, pri čemu je ustvrdio da su to stoljeće obilježili Kant i Mozart. U natuknici »Materijalizam«, koja se nalazi u »Tumaču imena i pojmova« priloženom djelu *Evropa danas* (1935), konstatirao je da 18. stoljeće obilježava materijalizam te da »i u Kanta ima partija materijalističkih«. Taj stav o Kantu potkrijepio je dvjema tvrdnjama kojima je sažeo Kantovo učenje o metafizičkim počelima foronomije i o metafizičkim počelima dinamike, čime je iskazao upućenost u sadržaj njegova djela *Metafizička počela prirodne znanosti*. Uz to, sagledao je i obilježja Kantove filozofije povijesti. To potvrđuje dijalog »Iz historijskog seminara« (1957). U njemu stoji da je Kant predvidio pobjedu »ustanova nad historijskim kaosom«, da je znao da društvo »na historijskom planu« održavaju brojne bitke i da je vjerovao u »savez dobrih, pametnih i poštenih«. Te tvrdnje dokazuju Krležinu upućenost u sadržaj barem dvaju Kantovih članaka o filozofiji povijesti: članka »Nagađanja o početku povijesti čovječanstva« i članka »Ideja opće povijesti s gledišta svjetskoga građanstva«.

U Krležinu opusu Kant je sagledan i iz perspektive politologije. Krleža pritom redovito napominje da je Kant bio pristalica jakobinaca. Naime, priopćio

je, primjerice, da je bio »jakobinac« (dnevnik od 1918 godine; članak »Francisco Jose Goya Lucientes« iz 1926. godine), da se poistovjetio »sa koncepcijama jakobinskim« (članak »O dvestogodišnjici rođenja Imanuela Kanta« iz 1924. godine), da je bio »intimni jakobinac« (članak »Nekoliko reči o Lenjinu« iz 1926. godine), da je bio jakobinac, ateist i konformist (studija »Marginalia na temu o spoznajnoteorijskoj magiji« iz 1956. godine) i, naposljetku, da je »kao jakobinac« povjerovao u »pobjedu Razuma i Slobode« (esej »Magistra vitae« iz 1967. godine). Osim toga, Krleža je bio upućen u sadržaj Kantovih političkofilozofskih djela, posebice u sadržaj djela *Prema vječnom miru*. To potvrđuju iskazi iz brojnih Krležinih tekstova. Primjerice, u članku »Nekoliko reči o Lenjinu« stoji da je Kant to djelo »ironično nazvao po satiričnome cimeru holandske krčme«, dok u eseju »Evropa danas« stoji da je Kant napisao »utopiju o vječnome miru«.

Kantov nauk Krleža je prosuđivao i iz perspektivā antropologije i pedagogije. Antropološka i pedagoška perspektiva prisutne su u dnevničkim zapisima iz 1918. godine. Krleža je u njima izložio razmatranja o čovjekovim evolutivnim obilježjima, pa ustvrdio da je aktualne osobine čovjeka nužno poboljšati daljnjim odgajanjem, i to onakvim kakvim 'odgajamo' životinje: dresiranjem. Dotadašnji napredak čovjeka nije smatrao zadovoljavajućim. Kada je promišljao o budućnosti čovječanstva, bio je pesimističan, jer je bio uvjeren da se neće temeljiti na zamislama iz Kantova djela *Prema vječnom miru*, nego će se nastaviti razvijati u pogrešnu smjeru.

Naposljetku, Krleža je Kanta prosudio i iz perspektive medicine. O tome svjedoče zapisi iz eseja »Hamlet iz Vesalove anatomije« (1946). U njemu stoji da je Kant »kada piše o duševnim oboljenjima« bliži skolastici, nego misliocima koji su djelovali tijekom renesanse, od kojih izdvaja Shakespearea. Tim zapisima Krleža je razotkrio i upućenost u sadržaj Kantova spisa *Spor fakultetā*, posebice u onaj dio tog spisa u kojem je Kant tematizirao odnos između filozofskog i medicinskog fakulteta i u kojem je izložio promišljanja o hipohondriji.

Krleža je, dakle, bio itekako dobro upućen u sadržaj i obilježja Kantova nauka. To potvrđuju brojni tekstovi iz Krležina opusa, a u kojima su pristup i promišljanja o Kantu i njegovu nauku interdisciplinarni naravi. Pritom ponavljamo da je Krleža zasigurno pročitao Kantova djela *Kritika čistoga uma* (1781), *Metafizička počela prirodne znanosti* (1786), *Kritika praktičkoga uma* (1788), *Kritika rasudne snage* (1790), *Prema vječnom miru* (1795) te *Spor fakultetā* (1798), kao i njegove članke »Ideja opće povijesti s gledišta svjetskoga građanstva« (1784) te »Nagađanja o početku povijesti čovječanstva« (1786).

4. Popis citirane literature

4.1. Miroslav Krleža

- Krleža, Miroslav. 1921. »Mlada misa Alojza Tičeka«, *Savremenik: mjesečnik za književnost i umjetnost* 16/3 (Zagreb, 1921), pp. 153–170.
- [Krleža, Miroslav]. 1923. »Objava spremljenoga materijala«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 1/2–3 (Zagreb, novembar 1923), p. 103.
- K.[rleža], M.[iroslav]. 1924. »O dvestogodišnjici rođenja Imanuela Kanta«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/8 (Zagreb, jul 1924), pp. 334–336.
- Krleža, M.[iroslav]. 1926. »Francisco Jose Goya Lucientes«, *Obzor* 67 (Zagreb, 1926), br. 55 (25. veljače 1926), pp. 2–3.
- Krleža, [Miroslav]. 1926. »Nekoliko reči o Lenjinu (Iz knjige putnih impresija: 'Izlet u Rusiju')«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 3/1 (Zagreb, maj 1926), pp. 1–22.
- Krleža, Miroslav. 1928. *Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina. Iz života jedne agrarnerske patricijske obitelji* (Zagreb: Naklada Društva hrvatskih književnika, 1928).
- Krleža, M.[iroslav]. 1931. »O Kranjčevićевой lirici«, *Hrvatska revija* 4/3 (Zagreb, 1931), pp. 137–158.
- Krleža, Miroslav. 1932. *Povratak Filipa Latinovicza* (Zagreb: Minerva, 1932).
- Krleža, Miroslav. 1933. »Evropa danas«, *Savremena stvarnost: časopis za književnost i umjetnost* 1/5 (Zagreb, 1933), pp. 97–108.
- Krleža, Miroslav. 1934. »Stavisky«, *Danas: književni časopis* 1/3 (Beograd, 1934), pp. 330–338.
- Krleža, Miroslav. 1935. Natuknica »Materijalizam«, pp. 281–286, u: Miroslav Krleža, »Tumač imena i pojmova o kojima se u ovoj knjizi govori«, pp. 253–306, u: Miroslav Krleža, *Evropa danas. Knjiga dojmova i essaya*. (Zagreb: Biblioteka aktualnih knjiga, 1935).
- Krleža, Miroslav. 1939? »Kant«, rukopis: konceptna inačica, ff. 1–3; strojopis: konačna inačica, pp. 1–2, u: *Miroslav Krleža, Kant. – (Bez mj. i god.), 5 l., anopistograf razl. vel., tekst hrv., rukopis i strojopis s rukopisnim bilješkama*. Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/979.
- Krleža, M.[iroslav]. 1946. »Hamlet iz Vesalove anatomije. Uz trisetdesetu obljetnicu Shakespeareove smrti 23. IV. 1616. – 23. IV. 1946.«, *Naprijed: organ Komunističke partije Hrvatske* 4 (Zagreb, 1946), br. 17 (30. travnja 1946), p. 8.
- Krleža, Miroslav. 1954. »Referat na Plenumu Saveza književnika«, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 10/11–12 (Zagreb, 1954), pp. 829–857.

- Krleža, Miroslav. 1955. Dnevnički zapisi: »2 I oko 11 h na večer. Prilaz 3«, pp. 449–452, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz tisućudevetstotinaiosamnaeste«, pp. 449–481, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 11/7 (Zagreb, 1955).
- Krleža, Miroslav. 1955. Dnevnički zapisi: »14 II 1918«, pp. 469–470, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz tisućudevetstotinaiosamnaeste«, pp. 449–481, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 11/7 (Zagreb, 1955).
- Krleža, Miroslav. 1956. »Marginalia na temu o spoznajnoteorijskoj magiji (Fragmenti dnevnika oktobra godine 1942)«, *Delo: mesečni književni časopis* 2/11 (Beograd, 1956), pp. 1363–1437.
- Krleža, Miroslav. 1957. »Iz historijskog seminara«, pp. 29–36, u: Miroslav Krleža, »Razgovor o istini o historiji o socijalizmu o idejama i o posljednjim stvarima. Fragmenti iz dnevnika godine 1942«, pp. 18–66, *Literatura: časopis za književnost i kulturne probleme* 1/1 (Zagreb, 1957).
- Krleža, Miroslav. 1962. »Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina«, u: Miroslav Krleža, *Glembajevi. Drame*, priredio za štampu: dr. Anđelko Malinar (Zagreb: Zora, 1962), pp. 7–185.
- Krleža, Miroslav. 1967. »Magistra vitae«, pp. 301–322, u: Miroslav Krleža, »Zapisi jeseni 1940«, pp. 301–355, *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/3–4 (Zagreb, 1967).
- Krleža, Miroslav. 1967. »O poeziji«, pp. 323–340, u: Miroslav Krleža, »Zapisi jeseni 1940«, pp. 301–355, *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/3–4 (Zagreb, 1967).
- Krleža, Miroslav. 1967. »Lichtenbergov praeter nos«, pp. 345–349, u: Miroslav Krleža, »Zapisi jeseni 1940«, pp. 301–355, *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/3–4 (Zagreb, 1967).
- Krleža, Miroslav. 1981. »Gospoda Glembajevi. Drama u tri čina«, u: Miroslav Krleža, *Glembajevi. Drame*, priredio za štampu: dr. Anđelko Malinar (Sarajevo: NIŠRO »Oslobođenje«; Zagreb: IKRO »Mladost«, 1981), pp. 9–135.
- Krleža, Miroslav. 1985. Razgovor: »28. V 1980.«, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981). U sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), pp. 70–74.
- Krleža, Miroslav. 1988. Pismo: »Juliju Benešiću [11. rujna 1920. godine]«, u: Miroslav Krleža, *Pisma*, sakupila i za štampu priredila: Silvana Čengić Voljević (Sarajevo: NIŠRO »Oslobođenje«; Zagreb: IKRO »Mladost« / ČGP »Delo« – OOUR »Globus«, 1988), pp. 33–34.
- Krleža, Miroslav. 1988. Dnevnički zapisi: »Šent Jurij pri Tržiču, vila Bistrica 51. 27. XI 1965., 11 h 27 min. Za historijat neurasteničnih klasnih svijesti«, u: Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, priredio za štampu: Ivo Frangeš (Sarajevo: NIŠRO »Oslobođenje«; Zagreb: IKRO »Mladost« / ČGP »Delo« – OOUR »Globus«, 1988), pp. 21–35.

4.2. Ostala citirana literatura

- Beck, Lewis W.[hite]. 1971. »Kant and the Right of Revolution«, *Journal of the History of Ideas* 32/3 (Philadelphia, 1971), pp. 411–422.
- D.[uda], De.[an]. 1999. Natuknica »‘Novele’«, u: *Krležijana 2*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 90b–91b.
- ff [Ferdo Heffler]. 1935. »Kako piše gospodin M. Krleža«, *Kršćanska škola: glasilo Katehetskoga odsjeka Bratovštine kršćanskoga nauka* 39/6 (Zagreb, 1935), p. 72.
- Filipović, Vladimir. 1984. »Kantova ‘Kritika čistoga uma’ – danas. U povodu nedavne dvjestogodišnjice prvog izdanja«, u: Immanuel Kant, *Kritika čistoga uma*, preveo Viktor D.[ragutin] Sonnenfeld (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1984), pp. 419–434.
- Fischer, Kuno. 1869. *Geschichte der neuern Philosophie*. Fünfter Band. Fichte und seine Vorgänger. Erste Abtheilung. (Heidelberg: Verlagsbuchhandlung von Friedrich Bassermann, 1869).
- Gotal, Mihovil. 2013. »Epistemologija interdisciplinarnosti«, *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, vol. 12, no. 18 (Zagreb, 2013), pp. 66–79.
- Kant, Immanuel. 1781. *Critik der reinen Vernunft* (Riga: Verlegst Johann Friedrich Hartknoch, 1781).
- Kant, I.[mmanuel]. 1784. »Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht«, *Berlinische Monatsschrift* 2/11 (Berlin, 1784), pp. 385–411.
- Kant, I.[mmanuel]. 1786. »Muthmasslicher Anfang der Menschengeschichte«, *Berlinische Monatsschrift* 4/1 (Berlin, 1786), pp. 1–27.
- Kant, Immanuel. 1786. *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* (Riga: Bei Johann Friedrich Hartknoch, 1786).
- Kant, Immanuel. 1788. *Critik der practischen Vernunft* (Riga: Bei Johann Friedrich Hartknoch, 1788).
- Kant, Immanuel. 1790. *Critik der Urtheilskraft* (Berlin und Libau: Bei Lagarde und Friederich, 1790).
- Kant, Immanuel. 1795. *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf* (Königsberg: Bei Friedrich Nicolovius, 1795).
- Kant, Immanuel. 1798. *Der Streit der Facultäten in drei Abschnitten* (Königsberg: Bei Friedrich Nicolovius, 1798).
- Kant, Imanuel. 1924. »O večnome miru«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/7 (Zagreb, jun 1924), pp. 277–283.
- Kant, Imanuel. 1924. »O večnome miru«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/8 (Zagreb, jul 1924), pp. 310–315.

- Klein, Julie Thompson. 1990. *Interdisciplinarity. History, Theory and Practice* (Detroit: Wayne State University Press, 1990).
- Krstić, Kruno → Tween, Mark.
- Ladika, Ivo. 1935. »Klerikalci o Miroslavu Krleži«, *Književni glas* 1/2 (Zagreb, 1935), pp. 2–4.
- Lange, Friedrich Albert. 1866. *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* (Iserlohn: Verlag von J.[ulius] Baedeker, 1866).
- Ma. [Milanja], C.[vjetko]. 1999. Natuknica »‘Stavisky’«, u: *Krležijana* 2, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), p. 349a–b.
- Matvejević, Predrag. 1969. *Razgovori s Miroslavom Krležom* (Zagreb: Naprijed, 1969).
- Miliša, Zlatko; Papo, Demian; Potlimbrzović, Hrvoje (urednici). 2021. *Međunarodni interdisciplinarni 1. Kongres Centra za interdisciplinarna istraživanja Filozofskog fakulteta Osijek: »Interdisciplinarnost u teoriji i praksi«*, knjižica sažetaka Kongresa održanog 4. i 5. studenoga 2021. godine u Osijeku (Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2021), 76 pp.
- Nc. [Nemec], K.[rešimir]. 1999. Natuknica »‘Povratak Filipa Latinovicza’«, u: *Krležijana* 2, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 223b–227a.
- Nemec, Krešimir. 2014. »Struktura Krležinih antinomija«, *Forum: mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 53/4–6 (Zagreb, 2014), pp. 438–463.
- Papini, Giovanni. 1906. »Emanuele Kant«, u: Giovanni Papini (Gian Falco), *Il crepuscolo dei filosofi (Kant, Hegel, Schopenhauer, Comte, Spencer, Nietzsche)* (Milano: Società Editrice Lombarda, 1906), pp. 1–44.
- Papini, Đovani. 1925. »Immanuel Kant«, preveo B.[ogdan] Radica, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/9–10 (Zagreb, septembar i oktobar 1925), pp. 401–415.
- Passer solitarius. 1935. »Kako piše gospodin M. Krleža. – (La manière d’écrire du demi-savant socialiste M. Krleža)«, *Nova revija vjeri i nauci / Nouvelle revue de vie religieuse et intellectuelle* 14/2 (Makarska, 1935), pp. 120–121.
- Pažanin, Ante. 1973. »Marx i tradicionalni materijalizam«, *Politička misao: časopis za političke znanosti* 10/1–2 (Zagreb, 1973), pp. 3–16.
- Posavec, Zvonko. 2000. »Kantovi pravno-politički spisi«, u: Immanuel Kant, *Pravno-politički spisi*, izbor, prijevod i predgovor Zvonko Posavec (Zagreb: Politička kultura, 2000), pp. 7–15.
- Repko, Allen F.; Szostak, Rick; Phillips Buchberger, Michelle. 2017. *Introduction to Interdisciplinary Studies*, second edition (Los Angeles: Sage Publications, 2017).

- Rukopisna ostavština Miroslava Krleže: katalog*, glavni urednik: Ivan Kosić (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003).
- [s. n.]. 1935. »Kako piše gospodin M. Krleža«, *Hrvatska straža* 7 (Zagreb, 1935), br. 79 (4. travnja 1935), p. 3.
- Sunajko, Goran. 2008. »Filozofija politike francuskih enciklopedista i njezin utjecaj na Francusku revoluciju«, *Studia lexicographica* 2/1 (Zagreb, 2008), pp. 25–50.
- Šel. [Šicel], M.[iroslav]. 1999. Natuknica »‘Mlada misa Alojza Tičeka’«, u: *Krležijana* 2, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 1999), pp. 48a–49a.
- Šentija, Josip. 2000. *S Krležom, poslije '71. Zapisi iz leksikografskog rokovnika* (Zagreb: Masmedija, 2000).
- Tween, Mark [Krstić, Kruno]. 1935. *Kako piše gospodin M. Krleža, MOSK (Moderna socijalna kronika)*, godište 2, sv. 15(3) (Zagreb: [Hrvatsko katoličko akademsko društvo »Domagoj« / Zbor društva mladih Zagrepčana], 1935).
- V.[isković], Vel.[imir]. 1999. Natuknica »‘Referat na Plenumu Saveza književnika’«, u: *Krležijana* 2, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 1999), pp. 269a–270a.
- Vr. 1935. »Zbunjena brošura Moska protiv Krleže«, *Pregled: list za nauku i društveni život* 2/6 (Zagreb, 1935), p. 4.
- Wierzbicki, Jan. 1975. *Miroslav Krleža* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975).
- Žč. [Žmegač], A.[ndrej]. 1999. Natuknica »‘O dvjestagodišnjici rođenja Immanuela Kanta’«, u: *Krležijana* 2, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 1999), p. 112b.
- Žč. [Žmegač], A.[ndrej]. 1993. Natuknica »Kant, Immanuel«, u: *Krležijana* 1, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), p. 425b.

Miroslav Krleža's Interdisciplinary View of Immanuel Kant

Summary

The reflections and attitudes of the Croatian polymath Miroslav Krleža (1893–1981) on the famous German philosopher Immanuel Kant (1724–1804) and his teaching have not received adequate attention thus far. However, this does not mean that Krleža was not acquainted with the content and peculiarities of Kant's teaching. Moreover, Krleža's opus contains numerous judgments of Kant and his teaching, noting that Krleža also wrote two texts entirely dedicated to Kant: the article "On the Occasion

of the Bicentenary of Immanuel Kant's Birth," published in 1924, and an unpublished text entitled *Kant*, which is an integral part of Krleža's manuscript legacy and which most probably originated during 1939.

Krleža's assessments of Kant can be viewed from different perspectives. The approach to reflections on topics and thinkers with which Krleža was preoccupied often went beyond disciplinary frameworks, which is why his opus is largely marked by interdisciplinarity.

As expected, Krleža wrote about Kant and his teaching from a philosophical perspective, particularly from the perspectives of history of philosophy, logic, theory of knowledge and ethics. Moreover, he also viewed Kant and his teaching from the perspectives of literary stylistics, history, political science, anthropology, pedagogy and medicine. Thereby he expressed his knowledge of the content of numerous Kant's texts, especially the content of the work *Critique of Pure Reason* and the work *Toward Perpetual Peace*, but also the content of the article "Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Perspective," as well as the article "Conjectural Beginning of Human History."

When reflecting on Kant's philosophical thought, Krleža was most often focused on Kant's 'Copernican revolution' in the way of comprehending material things. From the perspective of literary stylistics, Kant was initially judged as a thinker whose writing was dilettante, but was ultimately judged as a thinker who wrote according to the style of his time: winged and ideationally sublime. When he viewed Kant from the perspective of history, Krleža understood him as a thinker who marked the 18th century, while from the perspective of political science he defined him as a supporter of the Jacobins. When presenting his anthropological and pedagogical views, Krleža was very pessimistic about the future of man, since he was convinced that man would not base his upbringing and actions upon Kant's ideas, including those recorded in his work *Toward Perpetual Peace*. Finally, when he considered Kant and his teaching from the perspective of medicine, he concluded that Kant's knowledge of mental illness was closer to Scholasticism than to the Renaissance.

Keywords: Miroslav Krleža, Immanuel Kant, philosophy, literary stylistics, history, political science, anthropology, pedagogy, medicine